ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਟੋਡਰਮਲ ਨੂੰ ਲੱਭਦਿਆਂ - ਸ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ*

ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਦੀਵਾਨ ਜਾਂ ਸੇਠ ਟੋਡਰਮਲ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਜਾਂ ਮੋਹਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਰਕਮ ਅਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਮੁਗਲ ਫੌਜਦਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਨੇ ਉਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜੋ ਦੀਵਾਨ ਟੋਡਰ ਮੱਲ ਸਸਕਾਰ ਲਈ ਖਰੀਦਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਸੋਨੇ ਦੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਚਿਣਕੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਹ ਹੁਣ ਤੱਕ ਵੇਚੀ ਜਾਂ ਖਰੀਦੀ ਗਈ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਿੰਗੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ।

ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਕ ਹਾਲ ਦਾ ਨਾਂ ਦੀਵਾਨ ਟੋਡਰਮਲ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਰੋਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਟੋਡਰਮਲ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਟੋਡਰਮਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਮ ਸੀ।

ਰਾਜਾ ਟੋਡਰਮਲ (ਮੌਤ ਸੰਨ, 1589)

ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਟੋਡਰਮਲ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਕ ਅਕਬਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ 'ਚ ਲਿਖੇ ਗ੍ਰੰਥ "ਟੋਡਰਨੰਦਾ" ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਟੰਡਨ ਉਪ-ਜਾਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਖੱਤਰੀ ਸੀ।ਆਈਨ-ਏ-ਅਕਬਰੀ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦਕ ਬਲੋਚਮੈਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਟੋਡਰਮਲ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ, ਇੱਕ ਜਨਰਲ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਅਕਬਰ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਕਰੀਬੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ । ਉਹ ਅਬੁਲ ਫਜ਼ਲ ਅਤੇ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।[1]

ਰਾਜਾ ਟੋਡਰਮਲ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨੀ (ਮੌਤ ਸੰਨ, 1666)

ਟੋਡਰਮਲ ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਰਭਿਕ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ , ਉਹ ਅਫਦਲ ਖਾਨ ਦਾ ਇੱਕ ਸਾਥੀ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, 1640 ਈਸਵੀ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਟੋਡਰਮਲ ਨੂੰ ਰਾਏ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਮਿਲਿਆ, ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ (ਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਤ ਦਾ ਮੰਤਰੀ-ਇੰਚਾਰਜ), ਅਮੀਨ (ਕਾਸ਼ਤ ਦਾ ਸੁਪਰਵਾਈਜ਼ਰ) ਅਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ (ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ) ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਅਗਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਉਸਨੂੰ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਵਜੋਂ ਵਾਧੂ ਚਾਰਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ, ਟੋਡਰਮਲ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਸਨਮਾਨ ਦਾ ਚੋਗਾ, ਇੱਕ ਘੋੜਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹਾਥੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਨ 1643 ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਡਮੁੱਲੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਉਸ ਦਾ ਦਰਜਾ ਕਈ ਗੁਣਾ ਉੱਚਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਜਿਸ ਵਿੱਚ 1,000 ਘੋੜੇ, ਦੋ-ਘੋੜੇ ਤੇ ਤਿੰਨ-ਘੋੜੇ ਵਾਲੇ ਘੋੜ ਚੜ੍ਹੇ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ। ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਦਰਜਾ 200 ਘੋੜਿਆਂ, ਦੋ-ਘੋੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ-ਘੋੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਘੋੜ ਚੜ੍ਹੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ (ਸੀ. 1647) ਉਸਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ 300 ਘੋੜਿਆਂ, ਦੋ-ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਤਿੰਨ-

ਘੋੜਿਆ ਫੌਜੀਆਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਦੀਪਾਲਪੁਰ (ਹੁਣ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਓਕਾਰਾ, ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ), ਅਤੇ ਪਰਗਨਾ ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਚਾਰਜ ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨ ਪੰਜਾਹ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਬਣਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਰਕਮ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਢੁਕਵੇਂ ਉਪਾਅ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ 2,000 ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ 2,000 ਦੇ ਰੈਂਕ ਤੱਕ ਤਰੱਕੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਰਾਜਾ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜ਼ਿਆ ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ, 1660 ਵਿੱਚ, ਉਹ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇਟਾਵਾ (ਇਟਾਵਾ, ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਦੀ ਫੌਜਦਾਰੀ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਸੀ। ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਫਲ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਰਾਜਾ ਟੋਡਰਮਲ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨੀ ਦੀ ਮੌਤ 1665-66 ਈ. ਵਿੱਚ ਹੋਈ।[2]

ਬਠਿੰਡਾ ਵਿੱਚ ਹਾਜੀ ਬਾਬਾ ਰਤਨ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਯਾਦਗਾਰੀ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦਾ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਫਰਵਰੀ 1643 ਵਿੱਚ ਰਾਏ ਟੋਡਰਮਲ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਅਧੀਨ ਜੋਗੀ ਦਾਸ ਸ਼ਿਕਦਾਰ (ਮਾਲ ਕੁਲੈਕਟਰ) ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਮਕਬਰੇ ਦੀ ਸਫ਼ੈਦ ਧੋਤੀ ਅਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।[3]

ਪੰਡਿਤ ਟੋਡਰਮਲ ਜੈਨ (1719-66)

ਪੰਡਿਤ ਟੋਡਰਮਲ ਜੈਪੁਰ ਤੋਂ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਦਿਗੰਬਰ ਤੇਰਾਪੰਥੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਆਗੂ ਸੀ । ਉਹ ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਸਾਹ ਮੰਦਿਰ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਵਿਖਿਆਨ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਉਸਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦਿਗੰਬਰ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਲਿਖਿਆ । ਤੇ ਸੰਨ 1754 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ "ਰਹੱਸ ਪੁਰਾਣ ਚਿਠੀ" (ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਤਰ) ਅਤੇ ਮੋਕਸੰਦ੍ਰਗਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਵਰਗੇ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਜੋ ਕਿ ਤਾਰਪੰਥੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪਾਠ ਹੈ ਅਤੇ ਦਿਗੰਬਰ ਜੈਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਦਾ ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ ਗੁਮਾਨੀਰਾਮ ਮੁਖੀ ਬਣਿਆ ਅਤੇ 1770 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਲਈ ਰਸਮੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਖਤ ਮਰਿਯਾਦਾ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹ ਗੁਮਾਨ ਪੰਥ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇਰਾਪੰਥ (ਪਰੰਪਰਾ) ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ ।[4]

ਤੇਰਾਪੰਥੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਉੱਚ ਆਤਮਕ ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।[5] ਗੁਮਾਨ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੇ ਆਚਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।[6]

ਪੰਡਿਤ ਟੋਡਰਮਲ ਦਾ ਜਨਮ 1719 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜੀਵਨ ਜੈਪੁਰ ਵਿੱਚ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜੋ ਪੰਡਿਤ ਪਿਛੇਤਰ ਹੈ ਇਹ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਖੰਡੇਲਵਾਲ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਵਿਲਾਸ (1770 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ) ਵਿੱਚ ਪੰਡਿਤ ਬਖਤਰਾਮ ਸ਼ਾਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਡਿਤ ਟੋਡਰਮਲ ਨੂੰ ਸ਼ਿਵਪਿੰਡੀ ਨੂੰ ਉਖਾੜਨ ਦੇ ਝੂਠੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਦੁਆਰਾ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਗਈ ਸੀ।

47 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਥੀ ਦੁਆਰਾ ਕੁਚਲ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਲ 1766 ਅਤੇ ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਰਾਜਾ ਮਾਧੋ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ।[8]

ਟੋਡਰਮਲ (ਦੱਖਣੀ)

ਸੰਨ 1698 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਟੋਡਰਮਲ ਨੂੰ ਕਰਨਾਟਕ ਦੇ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਸਆਦਤੁੱਲ੍ਹਾ ਖਾਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸ਼ੇਰਿਸਤਾਦਾਰ (ਮੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰੀ) ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। 1710 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਸਆਦਤੁੱਲ੍ਹਾ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਨਵਾਬ ਵਜੋਂ ਦੁਬਾਰਾ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ 1732 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੱਕ ਇਸ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਰਹੇ। (ਲਾਲਾ) ਟੋਡਰਮਲ ਨੇ ਕੂਟਨੀਤਕ ਅਤੇ ਮਾਲੀਆ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।[9]

ਟੋਡਰਮਲ ਨੇ ਤਿਰੁਮਾਲਾ ਮੰਦਿਰ (ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਤਿਰੂਪਤੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ) ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਮੁੱਖ ਦੇਵਤੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਆਪ, ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ।[10]

ਉਕਤ ਮੰਦਰ ਦੀ ਵੈੱਬਸਾਈਟ 'ਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਖੇਮਾਰੁਮੂ ਇੱਕ ਖੱਤਰੀ ਲਾਲਾ ਟੋਡਰਮੱਲੂ ਦੀ ਹੈ । ਤਾਮਿਲ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ, ਟੋਡਰਮਲ ਨੂੰ ਟੋਡਰਮੱਲੂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੈੱਬਸਾਈਟ ਅੱਗੇ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਤਿਰੁਮਾਲਾ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਬਚਾਇਆ ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਅਸੀਸ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਜਗ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀ'।[12] ਖਾਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਸੰਦ ਆਦਮੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ।[13] ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਅਜੇ ਸਿਰਫ ਵਪਾਰਕ ਕੰਪਨੀ ਹੀ ਸਨ।

ਹੋਰ ਟੋਡਰ ਮੱਲ

ਰਾਜਸਥਾਨ ਵਿੱਚ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਕੈਲਾਸ਼ ਚੰਦ ਜੈਨ (1963) ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਨ 1616 ਵਿੱਚ, ਟੋਡਰਮਲ ਨਾਮ ਦੇ ਇੱਕ ਮੰਤਰੀ ਨੇ ਜੈਸਲਮੇਰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਉਪਾਸਰਾ (ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਲਈ ਹਾਲ) ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ ।[14]

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਉਹ ਟੋਡਰਮਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਦਸੰਬਰ 1704/05 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਾਦੀ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ । ਪਰ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੋ ਬਿਰਤਾਂਤ ਇਸ ਟੋਡਰਮਲ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਕਥਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ ਸੁਤਨ ਕੀ (ਸੰਨ 1760-65)

ਕਥਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ ਸੁਤਨ ਕੀ, ਭਾਈ ਦੂਨਾ ਸਿੰਘ ਹੰਡੂਰੀਆ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਅਰਥਾਤ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ

ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਦਾ ਇੱਕ ਕਾਵਿਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਹੰਡੂਰ ਦੇ ਦੁਨਾ ਸਿੰਘ, ਤਰਖਾਣ ਸਿੰਘ ਵਜੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਲੇਖ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਹੈ।

ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਖਰੜਾ ਜੂਨ 1984 ਦੇ ਫੌਜੀ ਹਮਲੇ ਵਿੱਚ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੱਕ ਨੰ: 6045 ਹੇਠ ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਐਮ.ਐਸ. ਅਧੀਨ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਦੁਆਰਾ 1967 ਵਿੱਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਬੂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕਵਿਤਾ 1760-65 ਦੌਰਾਨ ਰਚੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ 122 ਛੰਦ ਸਨ। ਕਵੀ, ਭਾਈ ਦੂਨਾ ਸਿੰਘ, ਦਸੰਬਰ 1704/05 ਵਿਚ ਅਨੰਦਪੁਰ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਸਾ ਨਦੀ ਪਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਾਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਕਵੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਹੇੜੀ ਤੱਕ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਦੋ ਮਸੰਦ, ਦਰਬਾਰ ਅਤੇ ਧੁੰਮਾ, ਪਿੰਡ ਸਹੇੜੀ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਟੋਡਰਮਲ ਨਾਮ ਦੇ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਨੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੀ ਦੁਖਦਾਈ ਖ਼ਬਰ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।[15]

ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ (ਸੰਨ 1790)

ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ, ਸਿਰਲੇਖ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਭਾਦਸੋਂ ਦੇ ਭੱਟ ਸਵਰੂਪ ਸਿੰਘ ਕੌਸ਼ਿਸ਼ ਨੇ ਪਰਗਨਾ ਥਾਨੇਸਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਲੇਖਕ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਖਰੜਾ ਭਾਦਸੋਂ ਵਿਖੇ 1847 ਬੀ. (ਜਾਂ 1790 ਈ.) ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਸਲੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਭੱਟਾਛੜੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ, ਇੱਕ ਲਿਪੀ ਜੋ ਭੱਟਾਂ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਗਾਹਕਾਂ ਬਾਰੇ ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਭੱਟ ਛੱਜੂ ਸਿੰਘ ਕੌਸ਼ਿਸ਼ ਦੁਆਰਾ 1925 ਬੀ. (ਜਾਂ 1869 ਈਸਵੀ) ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿੱਚ ਲਿਪੀਅੰਤਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਲੇਖਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਏ ਕੱਲ੍ਹਾ ਦੀ ਮੇਜ਼ਬਾਨੀ ਵਿੱਚ ਰਾਏਕੋਟ ਵਿਖੇ ਸਨ ਤਾਂ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਦੂਨਾ ਸਿੰਘ ਤਰਖਾਣ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਰਾਏ ਕੱਲ੍ਹਾ ਹੋਰ ਵੇਰਵੇ ਲੈਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਦੂਤ ਨੂਰੇ ਮਾਹੀ ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਭੇਜਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਨੂਰੇ ਮਾਹੀ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਰਾਏ ਕੱਲ੍ਹਾ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਦੀਵਾਨ ਟੋਡਰਮਲ ਦੇ ਘਰ ਠਹਿਰਿਆ ਸੀ । ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਾਦੀ ਜੀ ਨੂੰ ਠੰਡੇ ਬੁਰਜ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਚਾਰ ਦਿਨ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੁਖਦਾਈ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀਵਾਨ ਟੋਡਰ ਮੱਲ ਕਪੂਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨੇ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ।[16]

ਮਾਲਵਾ ਦੇਸ਼ ਰਤਨ ਕੀ ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ (ਸੰਨ 1823)

1876 ਵਿੱਚ ਸਿਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 1823 ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਲਿਖੀ ਮਾਲਵਾ ਦੇਸ਼ ਰਤਨ ਕੀ ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਾਖੀ 103 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਚੌਧਰੀ ਫੂਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਮਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤਿਲੋਕਾ ਸਿੰਘ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ ਸਨ। ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਗਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵੱਡੇ ਜਾਂ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਾ ਚਮਕੌਰ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[17] ਮਾਲਵਾ ਦੇਸ਼ ਰਤਨ ਕੀ ਸਾਖੀ ਪੋਥੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ 1950 ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ।[18]

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ 1930 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ (ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼) ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਸਰੋਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਰਾਮ ਦੇ ਇੰਦਰਾਜ ਅਧੀਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਮਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤਿਲੋਕਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਟੋਡਰਮਲ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਲੇਖਕ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ (ਟੋਡਰਮਲ) ਨੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ।[19]

ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀ (1899) ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਖੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤਿਲੋਕ (ਅ) ਸਿੰਘ ਚਮਕੌਰ ਗਏ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗ੍ਰੰਥ (ਸੰਨ 1843)

ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਵਜੋਂ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਇਹ 1843 ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਰਗੇ ਕਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਏ ਕੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਰਾਏਕੋਟ ਵਿਖੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨੂਰੇ ਮਾਹੀ ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਭੇਜਿਆ। ਉਹ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਟੋਡਰਮਲ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਅਮੀਰ ਸਿੱਖ ਮੁਗਲਾਂ ਨੂੰ ਰਕਮ ਅਦਾ ਕਰ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਹਾਲਾਂਕਿ, ਘਟਨਾ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਉਹ ਫਿਰ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇਹਾਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।[20]

ਮੈਕਸ ਆਰਥਰ ਮੈਕਾਲਿਫ (1909) ਲਗਭਗ ਉਪਰੋਕਤ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਦੀ ਤਾਦੀਦ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਟੋਡਰਮਲ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਅਮੀਰ ਸਿੱਖ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਦੇਹਾਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦਫ਼ਨਾਇਆ।[21]

ਬਾਅਦ ਦੇ ਲਿਖੇ ਸਰੋਤ

ਗੁਰ ਪਦ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਸੰਨ 1881)

ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪਦ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ 1881 ਵਿੱਚ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1939 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲੇਖਕ ਟੋਡਰਮਲ ਕਪੂਰ, ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਖੱਤਰੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਾਦੀ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਰਕਮ ਦੇ ਕੇ ਕੀਤਾ ਸੀ।[22] ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਪੈਸੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਅਦਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਦੇਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਸਕਣ ਜਾਂ ਟੋਡਰਮਲ ਨੂੰ ਉਸ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਸ 'ਤੇ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਸਰੋਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਟੋਡਰਮਲ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦੇਣੇ ਪਏ ਸਨ।

ਭਾਈ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ (ਖਾਲਸਾ ਬ੍ਰਾਂਚ ਸਕੂਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਵਾਈਸ ਹੈੱਡਮਾਸਟਰ) ਨੇ 429 ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ (ਜਾਂ 1898 ਈਸਵੀ) ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ ਅਰਥ ਸਾਚੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਕਿਤਾਬਚਾ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਟੋਡਰਮਲ ਇੱਕ ਅਮੀਰ ਖੱਤਰੀ ਸਿੱਖ ਜੋ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਵਪਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਕਿ ਉਹ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਬਦਲੇ ਰਿਹਾਅ ਕਰ ਦੇਵੇ ।ਪਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਨੇ ਇਸਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਸਿੱਖ (ਟੋਡਰਮਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ) ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਜਵਾਨ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[23]

ਗੁਰ ਪੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਸੰਨ 1919)

ਸੰਤ ਰੇਣ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਲਿਖਿਆ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1919 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ 1709 ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵੰਸ਼ਜ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭਾਈ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਦੁਰਲੱਭ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਹੈ। ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ ਦਾ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਜੋ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਖਰੜੇ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਟੋਡਰਮਲ, ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੇ ਭੁਗਤਾਨ ਲਈ ਮੋਹਰਾਂਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਾਦੀ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮੰਗੀ।[24]

1970 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ

ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ ਸਮੇਤ) ਨੇ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਜੌਹਨ ਮੈਲਕਮ (1812), ਜੇ.ਡੀ. ਕਨਿੰਘਮ (1853), ਅਤੇ ਸਯਾਦ ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼ (1891) ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਗੈਰ-ਸਿੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਵਜੋਂ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਆਫ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਬਾਰੇ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਉੱਘੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ *History and philosophy of the Sikh religion* (1914), ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ *A History of the Sikh people* (1939) ਇੰਦੂਭੂਸ਼ਨ ਬੈਨਰਜੀ ਰਚਿਤ *Evolution of the Khalsa Vol 2* (1947), ਗੋਕੁਲ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ *Transformation of Sikhism* (1912,1945,1946)

ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ (1950) ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ *A Short History of the Sikhs Vol 1 (1469-1765)*, ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ *A History of the Sikhs Vol 1* (1963, 2004), ਜੇ ਐਸ ਗਰੇਵਾਲ ਦੀ ਲਿਖੀ *Guru Gobind Singh A Biographical Study* (1967), ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗਾਂਧੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ *History of the Sikh Gurus A Comprehensive Study* (1978) ਸਮੇਤ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਅਪਵਾਦ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ *Life of Guru Gobind Singh* (1951) ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਟੋਡਰਮਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਪਰ ਕਿਤਾਬ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਬਾਰੇ ਚੁੱਪ ਹੈ।[25]

ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ ਆਪਣੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਚਨਾ *History of the Sikhs Vol 1* ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1978 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ, ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਸਥਾਨਕ ਬਾਣੀਏ ਟੋਡਰਮਲ, ਜੋ ਇੱਕ ਅਮੀਰ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਸੀ ਉਸਨੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।ਇਸਦੇ ਲਈ ਉਹ ਕਵੀ ਸੈਨਪਤ ਦੀ ਗੁਰਸੋਭਾ (1711) ਅਤੇ ਹਕੀਮ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ 1919 ਵਿੱਚ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਛਪਾਈ ਦੀ ਗਲਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਸੋਭਾ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਜਾਂ ਟੋਡਰਮਲ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ।[26]

Sirhind Through the Ages ਕਿਤਾਬ

1972 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ *Sirhind Through the Ages* ਨਾਮਕ ਕਿਤਾਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸਰਹਿੰਦ ਬਾਰੇ ਉੱਘੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿੱਚ ਲੇਖ ਸਨ।

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੇਠ ਟੋਡਰਮਲ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਟੋਡਰਮਲ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨੀ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਖਾਧਾ ਹੈ । ਟੋਡਰਮਲ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਦੀ ਮੌਤ 1666 ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਅਤੇ 1704/05 ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਫੁਟਨੋਟ ਵਿਚ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸਿੱਖ ਟੋਡਰਮਲ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ 1704 ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਾਦੀ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਲਈ ਜਗ੍ਹਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੋਨੇ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਰਕਮ ਅਦਾ ਕਰਕੇ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ ਚੌਧਰੀ ਅਟਾ ਤੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦੀ ਸੀ।[28]

ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਐਮ.ਐਸ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਉਹੀ ਗਲਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੇਠ ਟੋਡਰਮਲ ਅਤੇ ਟੋਡਰਮਲ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨੀ ਨੂੰ ਏਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖਿਆ, 'ਰਾਜਾ ਟੋਡਰ ਮੱਲ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨੇ ਇੱਕ ਸਥਾਨਕ ਚੌਧਰੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦੀ ਅਤੇ ਦਸਵੇਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਜੇ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਮਾਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।'[29]

ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਅਤੇ ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ) ਉਹੀ ਗਲਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਟੋਡਰਮਲ, ਇੱਕ ਮੁਗਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਹ ਅੱਗੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਟੋਡਰਮਲ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਾਦੀ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈਣ ਲਈ ਚੌਧਰੀ ਅਟਾ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਅਦਾ ਕਰਨੀ ਪਈ।[30]

ਲਿਖ਼ਤੀ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੀ (ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਇਸ ਲੇਖ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ) ਚੌਧਰੀ ਅੱਟਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸਸਕਾਰ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਸਦਾ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਫੌਜਦਾਰ, ਅਮੀਨ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਵਜੋਂ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਉਲਟ ਜੋ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਸੂਬੇਦਾਰ ਜਾਂ ਗਵਰਨਰ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸਰਹਿੰਦ ਸੂਬਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਿੱਟਾ

ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੁੱਨਾ ਸਿੰਘ ਤਰਖਾਨ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਥਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ ਸੁਤਨ ਕੀ ਦਾ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਾਦੀ ਕਰੀਮ ਬਖਸ਼ ਮਾਚੀ ਦੇ ਘਰ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਹੇੜੀ ਵਿਖੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਦੋ ਮਸੰਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗਏ ਸਨ ਹਾਲਾਂਕਿ ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ।

ਕਥਾ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸੁਤਨ ਕੀ ਅਤੇ ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਟੋਡਰਮਲ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਅਮੀਰ ਸਿੱਖ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸਰੋਤ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਟੋਡਰਮਲ ਸਿੱਖ ਸੀ (ਖਾਲਸਾ ਨਹੀਂ) । ਇਸ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਚੱਲ ਰਹੀ ਬਹਿਸ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਹ ਇੱਕ ਜੈਨ ਸੀ ।

ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨੇ ਟੋਡਰਮਲ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਟੋਡਰਮਲ ਕਪੂਰ ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜੋ ਸਰਕਾਰੇ ਦਰਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਅੰਦਰੂਨੀ ਦਾਇਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਬੇਝਿਜਕ ਹੋਕੇ ਸਸਕਾਰ ਦਾ ਹੱਕ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ । ਉਸਨੂੰ 'ਰਾਜ ਦੇ ਬਾਗੀਆਂ' ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿੰਨਾ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਭੱਟ, ਵੰਸ਼ਾਵਲੀ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮਾਹਰ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਸਵਰੂਪ ਸਿੰਘ ਕੌਸ਼ਿਸ਼ ਟੋਡਰਮਲ ਨੂੰ ਕਪੂਰ (ਇੱਕ ਖੱਤਰੀ) ਵਜੋਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨੇ ਟੋਡਰਮਲ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਕਿਹਾ ਹੈ। *Sirhind Through the Ages* ਸਹੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਸਰਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਫੌਜਦਾਰ, ਅਮੀਨ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਟੋਡਰਮਲ ਵਜ਼ੀਰ ਖਾਨ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦੇਣਾ ਇੱਕ ਧਾਰਨਾ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਉਹ ਟੋਡਰਮਲ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨੀ ਦਾ ਪੋਤਾ ਜਾਂ ਵੰਸ਼ਜ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਾਦਾ ਜਾਂ ਪੂਰਵਜ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੀਵਾਨ ਪਿਛੇਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਅਹਿਮ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਅਟਕਲਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਟੋਡਰਮਲ ਬਾਰੇ ਸੀਮਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਮਿਥਿਹਾਸ ਜੋੜ ਕੇ, ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਸਵਾਲ ਉਠਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

* Originally published in English in the April-June 2023 issue of Abstracts of Sikh Studies Journal.

REFERENCE

1. D.C. Phillott (1977) *The Ain I Akbari by Abul Fazl Allami translated by H. Blochmann Vol 1*. 3rd ed. New Delhi: Oriental Books p376- 79

2. Baini Prashad (1952) *The Maathir ul Umara by Shah Nawaz Khan*. Translated by H. Beveridge. Vol 2. Calcutta: Asiatic Society. p957-58

3. Subhash Parihar (2002) *The Dargah of Baba Haji Ratan at Bhatinda*. Islamic Studies. Vol. 40. No.1 p113

4. Kristi Wiley (2004) *The A and Z of Jainism*. New Delhi: VisionBooks. p220-21

5. Kailash Chand Jain (1963) *Jainism in Rajasthan*. Sholapur: Gulabchand Hirachand p92

6. Ibid. p93

7. Ibid. p175

8. Hukamchand Bharill (1973) *Pandit Todarmal Vyakitva aur Krititva* (Hindi). Jaipur: Samarak Trust p53-56. (This is the PhD Thesis of Dr Bharill submitted to Indore University)

9. Muzaffar Alam & Sanjay Subrahmanyam (2012) *Writing the Mughal World Studies on Culture & Politics.* New York: Columbia University Press. p369, 372

10. N. Ramesan (1999) *The Tirumala Temple.* 2nd ed. Tirupathi: Tirumala Tirupati Devasthanams p41

11. T.K.T Viraraghavacharya (2003) *History of Tirupati Vol II*. 2nd ed. Tirupathi: Tirumala Tirupati Devasthanams p625-26

12. Accessed on 18th February 2023 https://www.tirumala.org/TTDTempleHistory.aspx

13. T.K.T Viraraghavacharya (2003) op. cit.

14. Kailash Chand Jain op. cit. p40

15. Chetan Singh (2018*) Sahibzadiyan de Shaheedi Parsang* (Punjabi). Walsall: European Panjabi Sath p43-44

16. Piara Singh Padam (1986) *Guru Kian Sakhian kirt Bhai Swarup Singh Kaushish* (in Punjabi). Amritsar: Singh Brother p163-64

17. Sirdar Attar Singh (1876) *The Travels of Guru Tegh Bahadar & Guru Gobind Singh*. Lahore: Indian Public Opinion Press p113-114

18. *Malwa Desh Ratan Ki Sakhi Pothi* (in Punjabi) Khalsa Samachar, Amritsar (1950) p 111-112 (Available on Panjab Digital Library website)

19. Bhai Kahn Singh Nabha (1990) *Gur Shabad Ratanakar Mahan Kosh* (Punjabi). Bhasha Vibhag, Patiala. 5th ed. p552

20. Ajit Singh Aulakh (2007) *Sri Gurpartap Suraj Granth Sateek Vol 11 Part 3* (Punjabi). Amritsar: Chattar Singh Jiwan Singh p318-321

21. Max Arthur Macauliffe (1909) *The Sikh Religion Its Gurus, Sacred Writings & Authors Vol V.* Oxford: Clarendon Press. p198-99

22. Achhar Singh Kahlon (2000) *Sri Gur Pad Prem Prakash Krit Baba Sumer Singh* (Punjabi). Patiala: Punjabi University. p388

23. Bhai Thakur Singh Giani (1898) *Shaheed Bilas Arthath Sacchi Qurbani* (Punjabi). Amritsar: Wazir Hind Press. p66-72

24. Sant Ren Prem Singh (1965) *Sri Gur Pur Prakash* (Punjabi). 4th ed. Amritsar: Giani Press. p1889-90

25. Kartar Singh (1951) *Life of Guru Gobind Singh*. 2nd ed. Ludhiana: Lahore Book Shop p189-90 (In 3rd ed. of 1968, Todarmal buys the requisite piece of land by paying gold mohars which completely cover it up the land and he cremates the Sahibzades p. 190)

26. Hari Ram Gupta (1984) *History of the Sikhs Vol. I The Sikh Gurus, 1469-1708*. 2nd ed. Delhi: Manohar p209 (reprint 2008)

27. Kirpal Singh & Kharak Singh (2004) *The History of the Sikh & Their Religion Vol. 1.*3rd ed. Amritsar: SGPC p306

28. Fauja Singh (1972) *Sirhind through the Ages*. Patiala: Punjabi University p41 (available of Panjab Digital Library website)

29. Ibid. p79-80

30. Ibid. p142

¤